

όταν οι πηγές

τα ευρήματα

σιωπούν

μιλάνε

Πώς έπαιζαν τα παιδιά στο Βυζάντιο; Στον κόσμο τους θα μας οδηγήσουν οι ποικίλες γραπτές πηγές, οι φιλολογικές και αγιολογικές μαρτυρίες, καθώς και τα αρχαιολογικά ευρήματα, παιχνίδια–αθύρματα (σειίστρα, αλογάκια, σφυρίχτρες, πεσσοί, κούκλες κ.λπ.), αλλά και ομαδικά παιχνίδια (Αλυσσοδεμένος διάβολος, ξύλινο ιππικό, παιδική αρματοδρομία κ.λπ.).

ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

Διευθύντρια Ερευνών

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

01

Παιχνίδι παιδικής αρματοδρομίας. Εικονίζεται στο ψηφιδωτό της έπαυλης στην Piazza Armerina στην Σικελία (αρχές 4ου αι.). Παιδιά εποχούνται σε τροχήλατο άρμα που σέρνουν δύο μεγάλα πουλιά.

**Η θεώρηση του παιδιού
και της παιδικής ηλικίας
στο Βυζάντιο**

Το ενδιαφέρον του επιστημονικού κόσμου για τα θέματα της παιδικής ηλικίας και του παιδιού κατά την ελληνιστική αρχαιότητα είχε εκδηλωθεί έντονο ήδη από τα μέσα του 20ού αιώνα. Επίσης, σημαντικό ήταν το επιστημονικό ενδιαφέρον για το παιδί και την παιδική ηλικία στην χριστιανική Δύση. Αντίθετα, η θέση και ο τρόπος έκφρασης του παιδιού στην βυζαντινή κοινωνία, όπως εκδηλώνονται μέσα από το παιδικό παιχνίδι σε όλες του τις μορφές, είχαν συστηματικά αγνοηθεί¹. Αυτό αποδόθηκε, όχι πάντα άδικα, στην θεώρηση της παιδικής ηλικίας από τους Βυζαντινούς συγγραφείς ως μεταβατικής, γεγονός που είχε ως συνέπεια την αποσιώπηση ή την παραγνώριση των χαρακτηριστικών και των εκδηλώσεων που συνδέονται με την φάση αυτή της ζωής του ανθρώπου. Έτσι, σχετικά λίγες είναι οι πληροφορίες των βυζαντινών πηγών για το παιχνίδι, το υλικό κατασκευής του, την λειτουργία και την χρήση του. Οι αναφορές στην παιδική ηλικία σημαντικών προσώπων, βασιλέων, αγίων, πρώων κ.λπ., συνδυάζονται σχεδόν πάντα με την χρήση κοινών τόπων και γενικοτήτων ως προς την ανατροφή, την εκπαίδευση, την πρόωγη ενηλικίωση και την πρόωγη έφεση για μάθηση, η οποία πολλές φορές εκδηλώνεται ως παιδική σοφία, γνωστή στα αγιολογικά κείμενα ως «τὸ ἐν παιδικῇ ἡλικίᾳ γηραιὸν φρόνημα»².

Η έμφαση που δόθηκε τα τελευταία κυρίως χρόνια στην έρευνα της βυζαντινής οικογένειας και της θέσης του παιδιού είχε σημαντικά αποτελέσματα³. Πολλά κενά και αντιφάσεις των φιλολογικών, αγιολογικών και νομικών πηγών σχετικά με εκδηλώσεις της παιδικής ηλικίας, όπως το παιδικό παιχνίδι, συμπληρώθηκαν ή απαντήθηκαν από τα αρχαιολογικά ευρήματα, που αποκαλύφθηκαν κατά την διάρκεια συστηματικών ανασκαφών σε πολλές πόλεις και οικισμούς της αυτοκρατορίας. Παρά την ανομοιογένεια του σχετικού υλικού, έγινε σαφές ότι στο πλαίσιο της μέσης βυζαντινής οικογένειας το παιδί γεννιέται και ανατρέφεται κατά κανόνα σε περιβάλλον αγάπης και στοργής, όπως επιβεβαιώνεται από τις πηγές και δηλώνεται μέσω της τέχνης, τόσο της Κωνσταντινούπολης όσο και του ελλαδικού χώρου⁴. Η παιδική ηλικία, που διαρκεί μέχρι την ηλικία των 12 ετών για τα κορίτσια και των 14 ετών για τα αγόρια, χωρίζεται σε δύο φάσεις: την πρώιμη παιδική ηλικία, που φτάνει αντίστοιχα μέχρι τα 7 ή 10 χρόνια, και την δεύτερη φάση της παιδικής ζωής, που

φτάνει μέχρι τα 12 ή 14 χρόνια⁵. Μέσα στο βραχύ αυτό χρονικό διάστημα της ανήλικης ζωής του το παιδί πρέπει να ανατραφεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του Θεού, σύμφωνα με τα πατερικά κείμενα.

Στο έργο *Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεὺς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα* —το οποίο συντάχθηκε πιθανόν στα τέλη του 393 ή στις αρχές του 394, αποδίδεται στον Ιωάννη Χρυσόστομο (4ος αι.) και αποτελεί την πρώτη συστηματική έκθεση της χριστιανικής παιδαγωγικής—, ως σκοπός της αγωγής τίθεται η προπαρασκευή του παιδιού «εἰς ἀθλητὴν τοῦ Χριστοῦ». Το παιδί πρέπει να ανατραφεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του Θεού και αυτή η συνεχής προσπάθεια εξομοίωσής του με το θείο εμπεριέχει κυρίως το στοιχείο της πνευματικής άθλησης: «Θρέψον ἀθλητὴν τῷ Χριστῷ καὶ ἐν κόσμῳ ὄντα διδάξον εὐλαβῆ ἐκ πρώτης ἡλικίας»⁶. Με βάση την χριστιανική κοσμοθεωρία λοιπόν, που αποκρυσταλλώνεται στα πρώτα βυζαντινά χρόνια, η παιδαγωγή πρέπει να τείνει, κατά το δυνατόν, προς την εξομοίωση με το θείο. Αυτό επιτυγχάνεται, κατά τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, με την σκληραγωγία, την προσευχή, τον εκκλησιασμό, την αποφυγή συνθειῶν όπως ο καλλωπισμός, η επίσκεψη στην αγορά και, κυρίως, στο θέατρο: «μηδέποτε εἰς θέατρον πεμπεσθῶ τὸ παιδίον, ἵνα μὴ λύμην ὁλόκληρον καὶ διὰ τῆς ἀκοῆς καὶ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν δέχηται»⁷.

Ο Μέγας Βασίλειος (4ος αι.), στο θεολογικό έργο του οποίου η θύραθεν σοφία αποτέλεσε ουσιώδες στοιχείο, πέτυχε να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ χριστιανικής και κλασικής παιδείας, με αποτέλεσμα την μετριοπαθέστερη αντιμετώπιση διάφορων εκδηλώσεων των παιδιών και εφήβων, όπως τα αθλήματα, τα διάφορα παίγνια κ.λπ. Βασικό στοιχείο του παιδαγωγικού έργου του ήταν η προσπάθεια επιλογής της μέσης οδού, με τρόπο ώστε η ψυχή του νέου να μην χειραγωγείται από το σώμα και παράλληλα να μην αναστέλλεται η καλλιέργεια της ύψιστης αρετής που, όπως αναφέρθηκε, είναι η συνεχής προσπάθεια εξομοίωσης με τον Θεό. Στο πνεύμα αυτό, ο Ιωάννης Χρυσόστομος και ο Μέγας Βασίλειος δέχονται το «ὀλίγον ὠφέλιμον» της γύμνασης για πρακτικούς σκοπούς και αυτός είναι ο λόγος που χρησιμοποίησαν σε πολύ μεγάλο βαθμό στις μεταφορές τους εικόνες από την αθλητική ζωή της εποχής τους. Ο Μέγας Βασίλειος ως παιδαγωγός αφήνει σχεδόν να φανεί ότι η γύμναση-άσκηση του σώματος με σκοπό το παιχνίδι και την ψυχαγωγία δεν είναι στοιχεία ξένα προς την ζωή των χριστιανοπαί-

02

Τμήμα μαρμάρινης πλάκας με έξεργο ανάγλυφο που απεικονίζει παιδικό ομαδικό παιχνίδι (ο Αλυσσοδεμένος διάβολος;). Κωνσταντινούπολη, αρχές 6ου αι. (γύρω στο 500).

δων «μηδὲ περιέπειν τὸ σῶμα πλέον ἢ ὥς ἄμεινον τῇ ψυχῇ»⁸.

Ο Ευσέβιος Καισαρείας (263–339) στο ἔργο του *Προπαρασκευὴ Εὐαγγελικὴ* παροτρύνει τους γονεῖς να καλλιεργοῦν τις κλίσεις των τέκνων τους καὶ «διὰ παιδιῶν»: Στο κεφάλαιο ιζ' που ἐπιγράφεται «ὅτι καλὸν ἐξέτι τοὺς παῖδας τοῖς τῆς θεοσεβείας ἔθεσιν ἐγγυμνάζειν», ἀναφέρει: «Λέγω οὖν καὶ φημι τὸν ὁτιοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι, τοῦτ' αὐτὸ ἐκ παιδῶν εὐθὺς μελετᾶν, παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἐκάστου προσήκουσιν. οἷον τὸν μέλλοντα ἀγαθὸν ἔσεσθαι γεωργὸν ἢ τινα οἰκοδόμον τὸν μὲν οἰκοδομοῦντά τι τῶν παιδείων οἰκοδομημάτων παίζειν χρή, τὸν δ' αὖ γεωργοῦντα· καὶ ὄργανα ἐκατέρω σμικρὰ τῶν ἀληθινῶν μμήματα παρασκευάζειν τὸν τρέφοντα αὐτῶν ἐκάτερον· καὶ δὴ καὶ τῶν μαθημάτων ὅσα ἀναγκαῖα προμεμαθηκέναι, προμανθάνειν, οἷον τέκτονα μετρεῖν ἢ σταθμᾶσθαι καὶ πολεμικὸν ἱππεύειν παίζοντα ἢ τι τῶν τοιούτων ἄλλο ποιοῦντα· καὶ πειρᾶσθαι διὰ τῶν παιδιῶν ἐκεῖσε τρέπειν τὰς ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας τῶν παιδῶν, οἳ ἀφικομένους αὐτοὺς δεῖ τέλος ἔχειν. Κεφάλαιον δὲ παιδείας λέγομεν τὴν ὀρθὴν τροφὴν, ἢ τοῦ παίζοντος τὴν ψυχὴν εἰς ἔρωτα ὅτι

μάλιστα ἄξει τούτου ὃ δεήσει γενόμενον ἄνδρα αὐτὸν τέλειον εἶναι τῆς τοῦ πράγματος ἀρετῆς»⁹. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ φυσικὴ ἀνάγκη τοῦ παιδιοῦ γιὰ παιχνίδι προτείνεται ὡς παιδαγωγικὸ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, δηλαδή τοῦ μελλοντικοῦ επαγγελματικοῦ του προσανατολισμοῦ καὶ τῆς επαγγελματικῆς του ἀποκατάστασης.

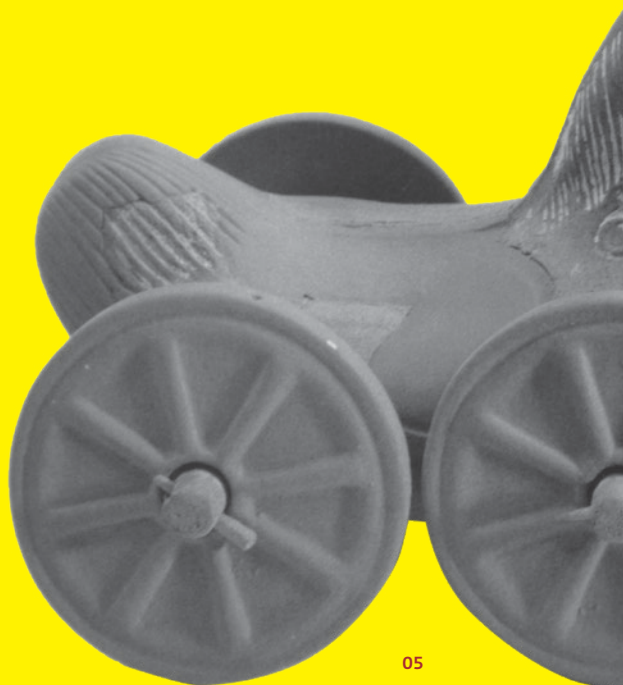
Στο πλαίσιο αὐτὸ ο βυζαντινοὶ παις μεγαλῶνει μέσα σε διαφορετικὸ περιβάλλον ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ συνομηλίκου τοῦ τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ ἡ καθημερινότητά του ὡς πρὸς τὸ παιχνίδι καὶ τὴν ἀθλήσιν ἐν γένει δὲν φαίνεται νὰ διαφοροποιεῖται ριζικὰ. Παρὰ τὴν ἐκφρασμένη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἀπαγόρευση τῶν οργανωμένων ἀθλημάτων, ποὺ πραγματοποιοῦνταν στὰ στάδια καὶ στὰ γυμναστήρια, οἱ ἐφηβοὶ ἐξακολούθησαν τουλάχιστον μέχρι τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τοῦ αυτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ Α', νὰ συμμετέχουν σε ἀγῶνες, ὅπως αὐτοὺς ποὺ διεξάγονταν σε πολλὰ μέρη τῆς αυτοκρατορίας. Ἀνάλογες εἶναι οἱ ἐνδείξεις ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν λειτουργία σταδίων, θεάτρων καὶ ὠδείων σε ολόκληρὴν τὴν ἐκτασὴ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἀναφορὰ σε στάδια, σε ἀγῶνες καὶ σε

03

04

05

06

07

παιδοτρίβες γίνεται κατ' επανάληψη στο έργο του Μεγάλου Βασιλείου *Προς τους νέους*, καθώς και στις *Επιστολές* του ασκητού Νείλου τον 5ο αιώνα. Η θέση της Εκκλησίας και του Κράτους απέναντι στους αγώνες και την άθληση, καθώς και η από μέρους τους ανοχή, γίνεται κατανοητή κυρίως λόγω της ισχυρής ελληνιστικής και ρωμαϊκής παράδοσης, την οποία ο Χριστιανισμός κληρονόμησε. Όπως καταδεικνύεται από το περιεχόμενο των πατερικών κειμένων, καθώς και άλλων πηγών των πρώτων χριστιανικών χρόνων, ο Χριστιανισμός δεν κατάργησε τους αγώνες και την άθληση, αλλά επέβαλε μια άλλη αντίληψη, που σταδιακά επικράτησε σε σημαντικό βαθμό. Εξάλλου, η ύπαρξη μεγάλου ποσοστού ειδωλολατρικού πληθυσμού στις πόλεις της αυτοκρατορίας οδήγησε, και για λόγους πολιτικής ακόμη, στην μοναδική διέξοδο της ανοχής και ενίοτε του σεβασμού των παλαιότερων αντιλήψεων. Έτσι, παρά την σχετική απαγόρευση μέσω αυτοκρατορικών διαταγμάτων και αλληπάλληλων συνοδικών αποφάσεων, οι αγώνες δεν καταργούνται οριστικά πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα, εποχή ριζικών ανακατατάξεων ως προς τον εκβυζαντινισμό και την διαμόρφωση του κράτους και των δομών του. Έκτοτε, η αρχαία αγωνιστική παράδοση ατονεί συνεχώς, μεταβάλλεται αλλάζοντας χαρακτήρα αλλά δεν εκλείπει τελείως, όπως δείχνει η μελέτη των σχετικών πηγών. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται από τις σχετικές απαγορεύσεις και κυρώσεις, που περιέχονται ακόμη και στα πρακτικά οικουμενικών συνόδων.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας και οι ασκητές των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, όπως ο ασκητής Νείλος, κάνουν συνεχώς λόγο για την ποικιλία των παιχνιδιών με τα οποία ασχολούνταν τα παιδιά της εποχής τους¹⁰. Τα κυριότερα από αυτά ήταν οι αστράγαλοι, τα κάρυα¹¹, τα σείστρα, η σφαίρα, ο καλαθίσκος, οι τροχοί, παιχνίδια που παίζονταν με στεφάνια φτιαγμένα από χόρτο¹², το παιχνίδι κατασκευών από άμμο, «παιδίων γάρ ἀντικρύς ἔστιν ἀθύρματα κατασκευῶς οἰκοδομημάτων ἐν ψάμμῳ διατιθέντων», το παιχνίδι οι άρχοντες «ὥσπερ ὅταν τὰ παιδιά ὀρᾷς ἄρχοντας παίζοντα»¹³, που αναφέρει ο Ιωάννης Χρυσόστομος, το παιχνίδι με παλαιστές και μονομάχους, ένα μάλλον πολεμικό παιχνίδι, που παίζονταν με ξύλινα μαχαίρια «παιδίοις μικροῖς μετὰ μαχαίρας ξυλίνης πάντας βαρβάρους φονεύειν»¹⁴. Πολλά από τα παιχνίδια-αθύρματα, όπως οι αστράγαλοι, τα σείστρα, οι τροχοί κ.λπ., έχουν αποκαλυφθεί σε ανασκαφές και είναι γνωστός ο τρόπος που παίζονταν, ενώ παραστάσεις παι-

διών που παίζουν έχουν εντοπιστεί σε ψηφιδωτά δάπεδα και σε ανάγλυφα, χωρίς όμως να είναι δυνατόν πάντοτε να προσδιοριστεί το είδος του παιχνιδιού.

Κατά την Βυζαντινή περίοδο οι αναφορές στα παιδικά ομαδικά παιχνίδια και στα αθύρματα είναι συχνές, μολονότι χαρακτηρίζονται από σχετική αοριστία και γενικόλογια ως προς τον τρόπο με τον οποίο παίζονταν. Οι άγιοι-ήρωες της Μεσοβυζαντινής εποχής χαρακτηρίζονται από την πρόωπη ωριμότητα και την σοφία του παιδογέροντος, στοιχείο που τους διαφοροποιεί ριζικά από τους συνομηλίκους τους. Στον Βίο του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε, ο οποίος έζησε τον 10ο αιώνα, γίνεται αναφορά στην παιδική ηλικία του Οσίου, που κατά τον βιογράφο του διέφερε από τα συνομηλικά του παιδιά τα οποία συνήθιζαν να παίζουν με παιχνίδια: «τὴν πρώτην ἔτι μετῶν ἡλικίαν καὶ εἰς παῖδας ἐξεταζόμενος οὐ κατὰ παῖδας εἶχε τὸ φρόνημα, οὐδ' ἀθύρμασι προσανέιχε καὶ παιδιαῖς καὶ δρόμοις καὶ ἵππασίαις καὶ τοῖς ἄλλοις ὅσα παισὶ νέοις ποθεῖν καὶ ἐπέραστω»¹⁵. Στην επιγραμματική αυτή επισημάνση του Βίου του Νίκωνος υποκρύπτονται και άλλες παιδιές που μιμούνται ασχολίες των ενηλίκων, όπως αγροτικές ή οικογενειακές δραστηριότητες, πόλεμοι, ιπποδρομίες, μονομαχίες, αγώνες δρόμου και, βεβαίως, θρησκευτικές ή αυτοκρατορικές τελετές, βαπτίσεις, λειτουργίες κ.λπ. Επίσης, ο Όσιος Λουκάς ο Στεριώτης (10ος αι.), ο «ἐραστής ἐγκρατείας» κατά τον βιογράφο του, ξεχώριζε από μικρό παιδί γιατί δεν έκανε τίποτα από εκείνα που συνήθιζαν να κάνουν τα παιδιά της ηλικίας του, όπως να παίζει με παιχνίδια, να γελά, να κάνει αταξίες, να παραβγαίνει με τους συνομηλίκους του στο τρέξιμο: «Τῶν μὲν γὰρ ἀθύρματα, γέλωτες, παιδιαί, κινήσεις ἄτακτοι, δρόμοι τὸ φίλτατόν τε καὶ ἥδιστον». Και η επισημάνση αυτή από τον βιογράφο του Οσίου μάς οδηγεί στην αποκάλυψη σειράς σχετικών παιδικών δραστηριοτήτων, με πλέον αγαπητή τους αγώνες δρόμου. Τέλος, ο Όσιος δεν γευόταν ούτε φρούτα, πράγμα απίστευτο, αφού, ως γνωστόν, αυτά είναι για τα παιδιά οι πιο εύγευστες τροφές¹⁶.

Τα παιχνίδια-αθύρματα, τα ομαδικά παιδικά παιχνίδια και η αρχαιολογική έρευνα

Η συμβολή της αρχαιολογικής έρευνας στην άντληση πληροφοριών γύρω από τα παιδικά παιχνίδια-αθύρματα αλλά και τα ομαδικά παιδικά παιχνίδια της Βυζαντινής εποχής είναι καθοριστική. Επειδή τα περισσότερα παιχνίδια

03

Πλαταγή. Πήλινη κουδουνίστρα σε μορφή παιδικής προτομής από την Αθήνα (β' μισό 3ου ή 4ος αι.).

04

Οστέινο σείστρο από το Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 10.388.

05

Πήλινο παιχνίδι (αλογάκι) από την Αθήνα (4ος αι.).

06

Πήλινη ζωόμορφη σφυρίχτρα από την Κωνσταντινούπολη.

07

Πήλινη ζωόμορφη σφυρίχτρα από την Κωνσταντινούπολη.

το παιχνίδι στο Βυζάντιο

προέρχονται από παιδικές ταφές, αποτελούν δηλαδή κτερίσματα που συνοδεύουν το παιδί στην μεταθανάτια ζωή του, η προσοχή του ανασκαφέα πρέπει να επικεντρώνεται στην προσπάθεια διάκρισης μεταξύ του παιδικού παιχνιδιού και του κτερίσματος, το οποίο έχει συμβολικό ή αποτροπαϊκό χαρακτήρα.

Στα παιχνίδια-αθύρματα της πρώτης και της δεύτερης παιδικής ηλικίας συμπεριλαμβάνονται παιχνίδια φτιαγμένα από ενήλικες, κατασκευασμένα κυρίως από πηλό, ξύλο και κόκαλο. Σημαντικός αριθμός παιχνιδιών, καθώς και ρούχων που έντυναν παιδικές κούκλες, βρέθηκαν στην Αίγυπτο, χάρη στις ειδικές κλιματολογικές συνθήκες. Πολλά από τα πήλινα παιχνίδια κατασκευάζονταν σε γύψινες μήτρες, όπως τα αλογάκια και τα αμαξάκια, καθώς επίσης και τα σείστρα. Παρόμοια αντικείμενα κατασκευάζονταν μαζικά, αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μια σημερινή έκφραση, δεδομένου ότι από την Σούδα, λεξικό του 10ου αιώνα, πληροφορούμαστε ότι με την κατασκευή ανθρώπινων ή ζωικών ομοιωμάτων από πηλό ή κερί ασχολούνταν ειδικευμένοι επαγγελματίες, οι κοροπλάθοι. Πρόχειρα παιχνίδια από ευτελή υλικά κατασκευάζονταν πιθανότατα και από παιδιά, όπως κουκλίτσες και πήλινα ομοιώματα. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το πήλινο ομοίωμα γυναικείας μορφής από την Βερία της Χαλκιδικής, που ανάγεται στην Βυζαντινή εποχή και είναι πιθανότατα πλασμένο από παιδί¹⁷. Θα εξετάσουμε αναλυτικότερα, στον βαθμό που μας επιτρέπουν τα αρχαιολογικά ευρήματα, μερικά από τα σημαντικότερα παιχνίδια-αντικείμενα, αθύρματα της παιδικής ηλικίας των πρωτοβυζαντινών και μεσοβυζαντινών χρόνων, όπως τα σείστρα, τα διάφορα ομοιώματα (αλογάκια, άμαξες), τις συρίκτρες (σφυρίκτρες), τα κόττια (κότσια), τους πεσσοί (πιόνια), τις πλαγγόνες (κούκλες), το ξύλινο ιππικό κ.λπ.

Ένα πολύ αγαπημένο παιχνίδι της πρώιμης παιδικής ηλικίας είναι το σείστρο, η κουδουνίστρα, για το οποίο ο Ιωάννης Χρυσόστομος λέει χαρακτηριστικά: «ἄν δὲ τὸν καλαθίσκον ἢ τὰ σείστρα ἀφέλῃς, ἢ ἄλλο τι τῶν ἀθυρμάτων, δεινοπαθεῖ καὶ δυσχεραίνει, σπαράττειται καὶ λακτίζει τὸ ἔδαφος καὶ καθάπερ παιδία ἀναισθητῶς γύμνονται καὶ οὐκ ἐρυθριᾷ»¹⁸. Για σείστρα κάνει λόγο σε επιστολή του επίσης ο ασκητής Νείλος τον 5ο αιώνα¹⁹. Τα σείστρα, που χρονολογούνται στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο, κατασκευάζονταν συνήθως από πηλό σε μήτρες δύο όψεων, σε μορφή ζώων, όπως σκύλου ή πουλιού, και χρωματίζονταν με ζωηρά χρώματα. Από την

Αθήνα προέρχονται σείστρα σε μορφή σκύλου ή πετεινού²⁰. Από την Αθήνα προέρχεται, επίσης, πήλινη κουδουνίστρα σε μορφή παιδικής προτομής (εικ. 3), καθώς και οστέινο σείστρο από το Μουσείο Μπενάκη²¹ (εικ. 4). Χαρακτηριστική είναι μια μικρογραφία του 6ου αιώνα, όπου εικονίζεται γυναίκα κρατώντας σείστρο κοντά σε παιδικό κρεβατάκι²². Παρά το μικρό μέγεθος είναι φανερό η λεπτομέρεια στην απόδοση του παιχνιδιού.

Ένα διαχρονικό παιχνίδι-άθυρμα για μικρά παιδιά, τόσο αγόρια, όσο και κορίτσια, ήταν το αλογάκι με ρόδες και αναβάτη. Αναφορά του αθύρματος γίνεται από τον Ιωάννη Χρυσόστομο, ο οποίος μιλώντας για τα παιδιά της εποχής του αναφέρει πόσο διασκεδάζαν παίζοντας με πήλινα αλογάκια ή γαϊδουράκια και πήλινα αμαξίδια²³. Αρκετά παρόμοια παιχνίδια από πηλό έχουν βρεθεί στην Αθήνα (εικ. 5), ενώ ένα οστέινο αλογάκι με ρόδες βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη²⁴. Ακόμη, στο Μουσείο του Λούβρου βρίσκεται ένα ξύλινο αλογάκι με ρόδες και αναβάτη, προερχόμενο από την Αίγυπτο. Αντίστοιχα παιχνίδια από πηλό κατασκευάζονταν σε μήτρες, όπως αυτές που προέρχονται από την Αίγυπτο και εκτίθενται στο Μουσείο Κουκλών της Έσσης (Hessisches Puppenmuseum) στην Γερμανία²⁵.

Αγαπημένο παιχνίδι για παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας ήταν οι σφυρίκτρες με μορφή ζώου, όπως σκύλου, δελφινιού κ.λπ. Πρόκειται για πήλινα, ζωόμορφα συχνά, παιχνίδια, σε μορφή σκύλου και δελφινιού, όπως αυτά που βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 6, 7, 8). Η σφυρίκτρα της εικόνας 7 —σε μορφή δελφινιού— μπορεί να χρονολογηθεί πιθανόν στον 7ο αιώνα. Ακόμη, πήλινη σφυρίκτρα προερχόμενη από το Ανατολικό Νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού και χρονολογείται στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, ενώ μια παρόμοια προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη²⁶.

Εξίσου αγαπημένο παιχνίδι ήταν οι πεσσοί, τα πιόνια με τα οποία παίζονταν τα επιτραπέζια παιχνίδια και στα βυζαντινά χρόνια. Οι πεσσοί είναι πήλινοι, λίθινοι ή οστέινοι, με μορφή δισκοειδή ή ελλειψοειδή, και φέρουν συνήθως εγχάρακτο σταυρό, όπως μαρτυρεί η πήλινη πλάκα παιχνιδιού με τους πεσσοί από την Άσκη της Βοιωτίας που χρονολογείται στον 11ο αιώνα²⁷ (εικ. 9). Επίσης, με τους αστραγάλους, γνωστούς ως κόττια (κότσια), παίζονταν παιδικά παιχνίδια, όπως ο αστραγαλισμός. Για τον λόγο αυτό τα κότσια αποτίθενται συχνά ως

08
Πήλινη σφυρίκτρα
από την
Κωνσταντινούπολη.

09
Πήλινη πλάκα
παιχνιδιού από την
Άσκη της Βοιωτίας
και πεσσοί από την
πόλη της Θήβας.

10
Οστέινη κοπτική
κούκλα από την
Αίγυπτο, Μουσείο
Μπενάκη.

11
Οστέινη κοπτική
κούκλα από την
Αίγυπτο, Μουσείο
Μπενάκη.

12
Ένδυμα κούκλας από
μαλλί και λινό.
Προέλευση από την
Αίγυπτο (7ος / 9ος αι.).

08

09

10

11

12

13

14

κτερίσματα σε παιδικές ταφές, όπως φαίνεται από τους αστραγάλους που βρέθηκαν σε τάφους στην πόλη της Ρόδου²⁸. Πρόσφατα, σε ανασκαφές στην βυζαντινή πόλη Αμόριο της Φρυγίας εντοπίστηκαν διεσπαρμένα σε αρκετή έκταση κατάλοιπα επιτραπέζιων παιδικών παιχνιδιών, όπως οστέινοι πεσσοί, πήλινες πινακίδες και αστράγαλοι της Μεσοβυζαντινής εποχής, που μπορούν να χρονολογηθούν σε περίοδο πριν από την καταστροφή της πόλης στις αρχές του 9ου αιώνα²⁹. Στο κατώφλι εκκλησίας που βρίσκεται στην Κάτω Πόλη του Αμορίου βρέθηκαν, στην επιφάνεια του σκαλοπατιού, χαράξεις που ταυτίζονται με επιτραπέζιο παιδικό παιχνίδι, τον άβακα ή πληθίον (εικ. 14). Η θέση της χάραξης του παιχνιδιού στο κατώφλι της εκκλησίας, στο σημείο της προσέλευσης προς εκκλησιασμό, δείχνει να σχετίζεται με την παρουσία πιστών κάθε ηλικίας, ανάμεσά τους και παιδιών. Αντίστοιχο ακριβώς παράδειγμα παιχνιδιού συναντάμε και στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην πόλη της Εφέσου³⁰.

Το πιο αγαπημένο παιδικό παιχνίδι των κοριτσιών ήταν η πλαγγόνα, η νύμφη, το νινίον, η κόρη, δηλαδή η γνωστή σε όλους μας κούκλα. Παρά τις καινούργιες θρησκευτικές αντιλήψεις που κυριάρχησαν κατά την Βυζαντινή εποχή και τις τεχνολογικές εξελίξεις που μεσολάβησαν, η αγάπη των παιδιών για την κούκλα παρέμεινε αμείωτη. Οι κούκλες της Βυζαντινής εποχής που έχουν διασωθεί είναι αισθητικά και τεχνοτροπικά κατώτερες των αντίστοιχων ελληνιστικών και ρωμαϊκών ακόμη χρόνων. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος αναφέρεται στα παιδιά της εποχής του, που παίζουν με πήλινες κούκλες τις οποίες καλλωπίζουν, «και νύμφας πάλιν ἀπὸ μὲν τῆς αὐτῆς ὕλης λαβόντες πεποιημένας καλλωπίζουσιν»³¹. Η κούκλα, εξαιρετικά δημοφιλές παιχνίδι, υπάρχει σε δύο μορφές, την μονοκόμματη και την αρθρωτή³². Σε μία πολύ ενδιαφέρουσα αφήγηση των βυζαντινών χρόνων, στον *Συνεχιστή του Θεοφάνους*, έργο του 10ου αιώνα, γίνεται λόγος για τα «νινία» της Θεοδώρας, συζύγου του εικονομάχου αυτοκράτορα Θεόφιλου. Σε μια περίοδο διώξης των εικονολατρών, οι απεικονίσεις αγίων μορφών παρουσιάζονται στους διώκτες ως νινία, ενώ η αγάπη και η λατρεία των εικόνων εξισώνεται με την αγάπη στα ξύλινα εκτυπώματα, δηλαδή στις πλαγγόνες. Σύμφωνα με τον *Συνεχιστή του Θεοφάνους*, η Θεοδώρα είχε «νινία πολλά» αλλά και «νινία καλά», τα οποία αγαπούσε πολύ, τα χάιδευε, τα φιλούσε, τα είχε στο προσκέφαλό της και τα φύλαγε σε κιβώτιο, γεγονός που παραπέμπει

13

Το «ξύλινο ιππικό». Παιχνίδι Πρωτοβυζαντινής περιόδου από την Κωνσταντινούπολη (Μουσείο του Βερολίνου, Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, αρ. 1895).

14

«Εννεάδα». Επιτραπέζιο παιδικό παιχνίδι χαραγμένο στο κατώφλι εκκλησίας στην Κάτω Πόλη του Αμορίου της Φρυγίας.

στην πρακτική φύλαξης παιχνιδιών σε κουτί: «ἢ δὲ τὰ καλὰ μου ἔφησεν οὕτως ἀγροικικῶς νινία καὶ ἀγαπῶ ταῦτα πολλά», «καὶ ἅμα ταῦτα εἰς χεῖρας ἐμβάλλουσα (ἐφυλάττοντο δὲ αὐτῇ ἐν τινι κιβωτίῳ)»³³.

Κατά την Μαρία Αργυριάδη, οι βυζαντινές κούκλες, που —σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα— χρονολογούνται από τον 6ο μέχρι τον 12ο αιώνα, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) τις πρώιμες, όσες δηλαδή έχουν στρογγυλεμένο και σχηματοποιημένο σώμα, φουσκωμένα στήθη και τονισμένα χαρακτηριστικά προσώπου, και β) τις όψιμες, που αντιπροσωπεύονται από τις αρθρωτές οστέινες κούκλες, με κύριο χαρακτηριστικό την έλλειψη πλαστικότητας³⁴. Ένας αριθμός κοπτικών κουκλών κατασκευασμένων από κόκαλο και ξύλο φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα³⁵ (εικ. 10, 11), ενώ μία άλλη σειρά οστέινων κουκλών φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο. Σπανιότατες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες, χάρη κυρίως στις ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες της Αιγύπτου, έχουν διασωθεί ενδύματα που ανήκουν πιθανότατα σε μικρές κούκλες (εικ. 12).

Στα ομαδικά παιδικά παιχνίδια ανήκει το απεικονιζόμενο σε τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου από την Κωνσταντινούπολη, που χρονολογείται στις αρχές του 6ου αιώνα (γύρω στο 500) και απόκειται σε Μουσείο του Βερολίνου (SBM, Inv. 4690) (εικ. 2). Εικονίζονται δύο αγόρια που φορούν κοντό χιτώνα με ζώνη και μποτάκια. Το πρώτο αγόρι (δεξιά), με το αριστερό χέρι υψωμένο, φαίνεται να κρατά ένα κομμάτι ύφασμα με το οποίο θέλει να χτυπήσει. Το δεύτερο αγόρι (αριστερά) κρατά με το δεξί χέρι την άκρη ενός σχοινιού, ενώ υψώνει το αριστερό του χέρι με τρόπο που προκαλεί την προσοχή. Στην αριστερή άκρη του αναγλύφου εικονίζεται μόνον το αριστερό χέρι ενός τρίτου προσώπου, πιθανότατα παιδιού. Οι ρόλοι των τριών παιδιών εναλλάσσονται κατά την διάρκεια του συγκεκριμένου παιχνιδιού, αφού το παιδί με το σχοινί παίζει τον ρόλο του «θύματος», το παιδί με το ύφασμα τον ρόλο του «επιτιθέμενου», ενώ το τρίτο παιδί, του οποίου το χέρι μόνο είναι ορατό, παίζει κάποιον αδιευκρίνιστο ρόλο, ίσως του «υπερασπιστή» του «θύματος». Είναι πιθανόν ότι πρόκειται για παιχνίδι γνωστό ως ο «Αλυσοδεμένος διάβολος».

Παιδικό παιχνίδι που φαίνεται να σχετίζεται με το σύγχρονο σκέιτμπορντ (;) εικονίζεται στα ψηφιδωτά της έπαυλης στην Piazza Armerina στην Νότια Σικελία, που χρονολογούνται σε πρώιμη περίοδο των αρχών του 4ου αιώνα³⁶

(εικ. 15). Επίσης, στα ψηφιδωτά της ίδιας έπαυλης απεικονίζονται παιδιά εποχούμενα σε τροχήλατη κατασκευή με δύο τροχούς, την οποία σέρνουν δύο μεγάλα πουλιά (εικ. 1). Πρόκειται πιθανόν για ένα είδος παιδικής αρματοδρομίας, παιχνίδι πολύ αγαπητό και στους ρωμαϊκούς χρόνους, που εκφράζει την προσπάθεια των παιδιών να μιμηθούν τους ενήλικες³⁷.

Ένα τυχερό παιχνίδι βυζαντινής πιθανότατα προέλευσης, που στην απλούστερη παραλλαγή του παιζόταν πιθανόν και από παιδιά, ήταν το ξύλινο ιππικό. Σώζεται μάλιστα μία μαρμαρίνη πρωτοβυζαντινή κατασκευή που βρέθηκε κοντά στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινουπόλεως και χρονολογείται πριν από την απαγόρευση του παιχνιδιού το 534³⁸. Πιθανότατα ήταν αρχικά μία ξύλινη επικλινής κατασκευή, με πύργο στην κορυφή και λοξοειδείς διάτρητες κλίμακες ενώ από τις τρύπες ανάλογα έβγαιναν οι τέσσερις χρωματιστοί βόλοι που ρίχνονταν από τον πύργο. Κέρδιζε αυτός του οποίου ο βόλος έβγαине από την τελευταία τρύπα. Πρόκειται, κατά μία άποψη, για πρόδρομο παιχνίδι που θα αντιστοιχούσε τηρουμένων των αναλογιών στο σημερινό φλιπεράκι (εικ. 13).

Στα ομαδικά παιδικά παιχνίδια, πολύ αγαπητό διαχρονικά ήταν το παιχνίδι με την αιώρα ή κρεμάστρα (την κούνια), όπως φαίνεται από την μικρογραφία του Παρισινού κώδικα (Paris gr. 550) του 12ου αιώνα, που περιλαμβάνει τις *Ομιλίες* του Γρηγορίου Ναζιανζηνού³⁹.

Κλείνοντας, θεωρούμε ότι η έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί γύρω από την παιδική ηλικία στα βυζαντινά χρόνια μάς υποχρεώνει σταδιακά να αναθεωρήσουμε πολλές κατεστημένες απόψεις του παρελθόντος σχετικά με την θέση των παιδιών στην βυζαντινή κοινωνία καθώς και τις διάφορες δραστηριότητές τους, όπως το παιχνίδι και η ψυχαγωγία. Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι, παρά τις βαθιές αλλαγές που συντελέστηκαν κατά την διάρκεια της Βυζαντινής εποχής σε ό,τι αφορά την αντίληψη γύρω από το παιδί και την διαχείριση του ελεύθερου χρόνου του, το παιδικό παιχνίδι συχνά αλλάζει, καμιά φορά καταργείται, τις περισσότερες όμως φορές εξαγνίζεται, προσαρμόζεται και επιβιώνει καθώς εξακολουθεί να ανταποκρίνεται για αιώνες σε μία από τις βασικότερες ανάγκες της παιδικής ηλικίας.

το παιχνίδι στο Βυζάντιο

15

Κινητικό παιχνίδι με σανίδες (αντίστοιχο με το σημερινό σκέιτμπορντ;) εικονίζεται στο ψηφιδωτό κατώφλι της έπαυλης στην Piazza Armerina στην Σικελία (αρχές 4ου αι.).

Πηγές εικόνων

Εικ. 1: Πηγή: <https://www.alamy.com/childrens-chariot-race-one-of-the-roman-mosaics-in-the-villa-romana-del-casale-piazza-armerina-sicily-italy-image247001411.html>

Εικ. 2: Wamser 2004, σ. 216, αρ. 314 (T.-M. Schmidt).

Εικ. 3: Παρλαμά / Σταμπολίδης 2000, σ. 85, αρ. 62 (Χ. Κοντοχρήστος).

Εικ. 4: Παπανικόλα / Μπακιρτζή 2002, σ. 205,

αρ. 230 (Α. Δρανδάκη).

Εικ. 5: Pitarakis 2009, σ. 223, εικ. 20.

Εικ. 6: Pitarakis 2009, σ. 230, εικ. 24.

Εικ. 7: Pitarakis 2009, σ. 231, εικ. 25.

Εικ. 8: Pitarakis 2009, σ. 232, εικ. 26.

Εικ. 9: Παπανικόλα / Μπακιρτζή 2002, σ. 206–207, αρ. 234, 235α, 235β, 235γ (Χαρ. Κουλάκου).

Εικ. 10: Φωτόπουλος / Δεληβοριάς 1997,

σ. 192, αρ. 325.

Εικ. 11: Φωτόπουλος / Δεληβοριάς 1997, σ. 193, αρ. 326.

Εικ. 12: Wamser 2004, σ. 273, αρ. 411 (C. Fluck).

Εικ. 13: Reinsch 2003, σ. 449, εικ. 1.

Εικ. 14: Witte 2010, σ. 390, εικ. 4.

Εικ. 15: Ασπμακοπούλου–Ατζάκα 2003, σ. 87, εικ. 92δ.

Σημειώσεις

1 Pitarakis 2009, σ. 168–169.

2 Για την παιδική ηλικία και το παιδικό παιχνίδι, βλ. Κουκουλές 1948, σ. 161–184. Λάζος 2002. Για τα θέματα της παιδικής ηλικίας στο Βυζάντιο, το νομικό καθεστώς των παιδιών στην βυζαντινή νομοθεσία, καθώς και τις απεικονίσεις παιδιών στην βυζαντινή τέχνη από τον 4ο μέχρι τον 15ο αι., βλ. και Papaconstantinou 2009, σ. 1–14. Prinzing 2009, σ. 15–34. Pitarakis 2009, σ. 168–251. Τέλος, βλ. Hennessy 2013, σ. 207–232.

3 Για το παιδικό παιχνίδι και την σημασία του αθύρματος, βλ. Γκουγκουλή / Καρακατσάνη 2008, σ. 11–29. Για το αθύρμα κατά την βυζαντινή περίοδο, βλ. Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008, σ. 69–89.

4 Pitarakis 2009, σ. 171–178, σ. 214, εικ. 16, σ. 209, εικ. 13, σ. 212, εικ. 14 και σ. 213, εικ. 15.

5 Hennessy 2008, σ. 3, 11. Pitarakis 2009, σ. 167.

6 Malingrey 1972, σ. 104, κεφ. 19.

7 Malingrey 1972, σ. 154, κεφ. 56 και σ. 162, κεφ. 63: «Αθλητήν τρέφουμεν και τούτο έννοούμεν. Μήτε οὐν στρωμένας ἀπαλαῖς μήτε ἱματίους κεχρήσθω». Επίσης, σε άλλο σημείο, σ. 178, κεφ. 77, επισημαίνει σχετικά με το θέατρο: «Πρῶτον μὲν οὐδ' αὐτὸ θεαμάτων αἰσχροὺν καὶ ἀκουσμάτων ἀπάγομεν, καὶ μὴδέποτε εἰς θέατρον ἀναβαινέτω παῖς ἐλεύθερος». Για την συμβουλή να μην στέλλονται τα παιδιά στο θέατρο, βλ. Κουκουλές 1948, σ. 160.

8 Για τις μετριοπαθείς απόψεις του Ιωάννου Χρυσόστομου και του Μεγάλου Βασιλείου αναφορικά με την άσκηση των παιδιών, βλ. Κουκουλές 1907, σ. 32–33. Σύμφωνα με την αντίληψη του Μ. Βασιλείου, το σώμα του παιδιού δεν πρέπει να παραμελείται, αλλά να βρίσκεται σε ισορροπία με το πνεύμα κατά την πλατωνική φιλοσοφία, βλ. Κουκουλές 1907, σ. 33, σημ. 4.

9 Des Places 1983, Livres 12 και 13, σ. 86,

στ. 1–2.

10 Migne 1865, Επιστ. 30 (Εὐνομίῳ πρεσβυτέρῳ), στ. 385C–D: «Εἰ τοίνυν φιλεῖς τὴν περιτομήν, καθάπερ τῶν παίδων οἱ ἀνοητότατοι καὶ ἄλογιστότατοι, ἀστραγάλους, καὶ σείστρα, καὶ σφαῖρας καὶ κάρνα, τούτο γίνωσκε σαφῶς». Για τους αστραγάλους και τον αστραγαλισμό από τα αρχαία μέχρι και τα βυζαντινά χρόνια, βλ. Κουκουλές 1948, σ. 169–170. Λάζος 2002, σ. 174–198.

11 Migne 1865, στ. 796B–C, κεφ. 63: «Κάρνα γάρ αὐτοῖς τυχόν, καὶ ἀστράγαλοι, καὶ σφαῖρα τῆς παιδείας ἐστὶν ὕλη...» Για το παιχνίδι με τα κάρνα, βλ. Λάζος 2002, σ. 292–299.

12 Migne 1862c (Ὁμιλία ΙΗ'), στ. 571.

13 Migne 1862e (Ὁμιλία ΙΑ'), στ. 557. Για το παιχνίδι αυτό, βλ. Κουκουλές 1948, σ. 174. Λάζος 2002, σ. 224–226.

14 Migne 1865, Επιστ. 153 (Νεῖλῳ Σχολαστικῷ), στ. 456C. Στο παιχνίδι με παλαιστές και μονομάχους αναφέρεται ο ασκητής Νεῖλος στο έργο *Ἐπικτήτων ἐχειρίδιον*, βλ. Migne 1865, στ. 1300B, κεφ. 35.

15 Λαμπρινίδης 1982, σ. 16–18, κεφ. 3. Βλ. και Pitarakis 2009, σ. 238.

16 Σοφριανός 1989, σ. 162, στίχ. 27–28, κεφ. 7: «Ὅθεν μετὰ τῶν ἄλλων τὸν πρὸς ἡδονὴν ὄντων οὐδὲ ὁπώρας μετεῖχεν, ὃ κἂν ἀπιστήσῃε τις, εἰδὼς ὅτι παῖσιν εἰς βρῶσιν ὁπῶραι τὸ χαριέστατον». Βλ. και Pitarakis 2009, σ. 238.

17 Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002, σ. 494, αρ. 677 (Αικατερίνη Τσανανά).

18 Migne 1862d (Ὁμιλία Δ'), στ. 38. Βλ. και Pitarakis 2009, σ. 219.

19 Migne 1865, Επιστ. 30 (Εὐνομίῳ πρεσβυτέρῳ), στ. 385C–D: «καθάπερ τῶν παίδων οἱ ἀνοητότατοι καὶ ἄλογιστότατοι, ἀστραγάλους, καὶ σείστρα, καὶ σφαῖρας καὶ κάρνα».

20 Pitarakis 2009, σ. 220, εικ. 18 και σ. 221, εικ.

19. Για τα σείστρα, βλ. Λάζος 2002, σ. 598–605. Κουκουλές 1948, σ. 162.

21 Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002, σ. 205, αρ. 230 (Α. Δρανδάκη).

22 Μικρογραφία του 6ου αι. από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης (Theol. Gr. 31, fol. 16r, σ. 31), βλ. και Hennessy 2008, σ. 87–88, πίν. 4.

23 Εκτός από τις πλίνες κούκλες, ο Ιωάννης Χρυσόστομος αναφέρεται και σε πλίνια παιδικά παιχνίδια, όπως σχήματα, ἵππους, ορεωκόμους («ὄρεωκόμος: ὁ τὰς ἡμίονους θεραπεύων»), τροχούς: «καὶ γὰρ ὀχήματα, καὶ ἵππους, καὶ τὸν ὄρεωκόμον, καὶ τοὺς τροχούς, πάντα ἐξ ὀστράκου πεποιημένα χαίρουσι βλέποντες (οἱ παῖδες)». Βλ. και Migne 1862a (Ὁμιλία πα'), στ. 440, κεφ. γ. Βλ. και Pitarakis 2009, σ. 223. Για τον στρόφαλο για τον οποίο κάνει λόγο ο Ιωάννης Χρυσόστομος αναφέροντας τον τροχό, βλ. Λάζος 2002, σ. 616–621 (λ. «στρόφαλος»), Λάζος 2002, σ. 340–351 (λ. «κρηκηλασία»).

24 Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002, σ. 493, αρ. 674 (Α. Δρανδάκη).

25 Βλ. Pitarakis 2009, σ. 227, εικ. 23 και Pitarakis 2009, σ. 225, εικ. 21–22 αντίστοιχα.

26 Βλ. Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002, σ. 494, αρ. 676 (Ε. Πελεκανίδου, Ι. Μότσιανος) και Pitarakis 2009, σ. 232, εικ. 26.

27 Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002, σ. 206–207, αρ. 234, 235 α–γ (Χ. Κουλάκου). Για τους πεσσούς, βλ. Λάζος 2002, σ. 480–484.

28 Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002, σ. 208–209, αρ. 237, 238 (Α. Νικά).

29 Witte 2010, σ. 388, εικ. 1 και σ. 389, εικ. 2.

30 Witte 2010, σ. 390, εικ. 3–4 και σ. 391, εικ. 5. Ο ασκητής Νεῖλος αναφέρει στον Ασκητικό Λόγο ότι χάριν παιδίας τα παιδιά εχάρασαν επί του εδάφους διάφορα σχήματα: «Ὡς γὰρ αἰσχρὸν ἄνδρα τέλειον ἰδεῖν ἐν τέφρᾳ καθεζόμενον, καὶ ἐν τῇ κονίᾳ παιδικᾶς τέρψεις

- διαγράφωνται», Migne 1865, στ. 796 C, κεφ. 63. Σχετικά, βλ. Κουκουλές 1948, σ. 164. Λάζος 2002, σ. 112–119. Επάνω σε άβακα παίζονταν ο διαγραμμασμός, ένα είδος κυβείας με μαύρα και άσπρα πόνια, βλ. Λάζος 2002, σ. 239–244. Ως διαγραμμασμός μπορεί να οριστεί κάθε σχεδιάσμα παιχνιδιού που σχηματίζεται από αλληλοτεταγμένους οριζόντιους και κάθετους γραμμές και αφορούσε τόσο τα τυχερά παιχνίδια, όσο και αυτά που παίζονταν με ζάρια (σήμερα ντάμα ή εννεάδα), βλ. και Λάζος 2002, ό.π., σ. 243, 249–257 (λ. «εννεάδα»).
- 31 Migne 1862a, στ. 440 (Ὁμία πα'), κεφ. γ.
- 32 Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002, σ. 493–494, αρ. 675α, β. γ. (Μ. Αργυριάδη). Για τις κούκλες, βλ. Αργυριάδη 1991. Βλ. επίσης, Pitarakis 2009, σ. 242–250, Λάζος 2002, σ. 488–556.
- 33 Bekker 1838, σ. 92, στ. 1–20, κεφ. 6 και σ. 90, στ. 12–13, κεφ. 5 αντιστοίχα.
- 34 Βλ. Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008, σ. 79–80.
- 35 Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002, σ. 493–494, αρ. 675α, β. γ. (Μ. Αργυριάδη). Φωτόπουλος / Δεληβορριάς 1997, αρ. 325, 326. Pitarakis 2009, σ. 244–245, εικ. 28, 29.
- 36 Ασημακοπούλου–Ατζακά 2003, σ. 87, εικ. 92δ. Για τα ψηφιδωτά της έπαυλης στην Ριαζα Αμπερίνα στην Νότια Σικελία και την απεικόνιση παιδιών, βλ. και Hennessy 2008, σ. 43–50.
- 37 Hennessy 2008, σ. 48–49, εικ. 2.4. Βλ. σχετικά Λάζος 2002, σ. 162–163.
- 38 Reinsch 2003, σ. 443–449, εικ. 1. Για το παιχνίδι βλ. Λάζος 2002, σ. 398–400.
- 39 Pitarakis 2009, σ. 239, εικ. 27. Hennessy 2008, σ. 65–66, εικ. 2.13. Για την αιώρα, βλ. Λάζος 2002, σ. 127–139. Ο ασευθνόμενος προς τον μοναχό Αγάθιο, βλ. Migne 1865, στ. 812 C, κεφ. 1: «καὶ κρεμάστραν αἰώραν ποιουμένην τὴν τε τοῦ ἄλσους δῖον». Σχετικά, βλ. Κουκουλές 1948, σ. 172.
- Παλαμά / Σταμπολίδης 2000: Παλαμά Α. / Σταμπολίδης Ν.Χρ. (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2000.
- Papaconstantinou 2009: Papaconstantinou Α., «Introduction: *Homo Byzantinus* in the Making», στο Α. Papaconstantinou / Α.–Μ. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine. Children and Childhood in Byzantium* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia), Washington DC 2009, σ. 1–14.
- Pitarakis 2009: Pitarakis Β., «The Material Culture of Childhood in Byzantium», στο Α. Papaconstantinou / Α.–Μ. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine. Children and Childhood in Byzantium* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia), Washington DC 2009, σ. 167–251.
- Prinzing 2009: Prinzing G., «Observations on the Legal Status of Children and the Stages of Childhood in Byzantium», στο Α. Papaconstantinou / Α.–Μ. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine. Children and Childhood in Byzantium* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia), Washington DC 2009, σ. 15–34.
- Reinsch 2003: Reinsch D.R., «Das Berliner Kugelspiel, eine Luxusversion des später verbotenen Glücksspiels *equi lignei* / ξύλινον ἵππικόν», στο Α. Αβραμέα / Α. Λαΐου / Ε. Χρυσός (επιμ.), *Βυζάντιο, Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα 2003, σ. 443–449.
- Σοφιανός 1989: Σοφιανός Δ.Ζ. (εκδ.), *Ὅσιος Λουκάς. Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στεριώτη. Προλεγόμενα–μετάφραση–κριτική έκδοση τοῦ κειμένου* (Αγιολογική Βιβλιοθήκη 1), Αθήνα 1989.
- Φωτόπουλος / Δεληβορριάς 1997: Φωτόπουλος Δ. / Δεληβορριάς Α. (επιμ.), *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα 1997.
- Wamser 2004: Wamser L. (επιμ.), *Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, Theiss, Konrad Verlag, Μόναχο 2004.
- Witte 2010: Witte J., «Freizeitbeschäftigung in Amorum: die Spiele», στο F. Daim / J. Drauschke (επιμ.), *Byzanz–das Römerreich im Mittelalter*, μέρος 2.1: *Schauplätze* (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 84), Schnell & Steiner, Mainz 2010, σ. 387–393.
- Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008: Αναγνωστάκης Η. / Λαμπροπούλου Α., «Το άθυρμα στο Βυζάντιο. Πηγές και πρωτοβυζαντινά τεκμήρια», στο Κ. Γκουγκουλή / Δ. Καρακατσάνη (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του* (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), Αθήνα 2008, σ. 69–89.
- Αργυριάδη 1991: Αργυριάδη Μ., *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Πρόλογος: Άγγελος Δεληβορριάς, εκδ. Μπρατζιώτη, Αθήνα 1991.
- Ασημακοπούλου–Ατζακά 2003: Ασημακοπούλου–Ατζακά Π., *Ψηφιδωτά Δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού. Έξι κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Bekker 1838: Bekker I. (εκδ.), *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1838.
- Γκουγκουλή / Καρακατσάνη 2008: Γκουγκουλή Κ. / Καρακατσάνη Δ., «Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία ενός πολιτισμικού αντικειμένου», στο Κ. Γκουγκουλή / Δ. Καρακατσάνη (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του* (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), Αθήνα 2008, σ. 11–29.
- Des Places 1983: Des Places Édouard (εκδ.), *Eusèbe de Césarée. La Préparation Évangélique. Introduction, Texte grec, Traduction et Annotation* (Livres XII–XIII), (Sources Chrétiennes, 307), Paris 1983.
- Hennessy 2008: Hennessy C., *Images of Children in Byzantium*, Ashgate, Farnham 2008.
- Hennessy 2013: Hennessy C., «The Byzantine Child: Picturing Complex Family Dynamics», στο L. Brubaker / S. Tougher (επιμ.), *Approaches to the Byzantine Family* (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies vol. 14), Ashgate, Farnham 2013, σ. 207–232.
- Κουκουλές 1948: Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του Λόγου. Σχήματα, Προλήψεις. Τα παιδικά παίγνια*, Αθήνα 1948, σ. 161–184.
- Κουκουλές 1907: Κουκουλές Φ., *Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικά*, Αθήνα 1907.
- Λάζος 2002: Λάζος Χ.Δ., *Παίζοντας στο χρόνο. Αρχαιοελληνικά και βυζαντινά παιχνίδια 1700 π.Χ. – 1500 μ.Χ.*, Αίολος, Αθήνα 2002.
- Λαμιμίδης 1982: Λαμιμίδης Οδ. (εκδ.), *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (κείμενα, σχόλια)*, Αρχαίον Πόντου, παράρτημα 13, Αθήνα 1982.
- Malingrey 1972: Malingrey Anne–Marie (éd.), *Jean Chrysostome sur la vaine gloire et l'éducation des enfants. Introduction, texte critique, traduction et notes* (Sources Chrétiennes 188), Paris 1972.
- Migne 1862a: Migne J.–P. (εκδ.), *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου τὰ εὐρισκόμενα πάντα. Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 59, στ. 23 κ.ε.
- Migne 1862b: Migne J.–P. (εκδ.), *Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου Ἑρμηνεῖα εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολήν. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου τὰ εὐρισκόμενα πάντα. Ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 60, στ. 13–384.
- Migne 1862c: Migne J.–P. (εκδ.), *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τὰ εὐρισκόμενα πάντα. Ἑρμηνεῖα εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολήν*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 60, στ. 391–682.
- Migne 1862d: Migne J.–P. (εκδ.), *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Χρυσσοστόμου, τὰ εὐρισκόμενα πάντα. Ὑπόθεσις τῆς πρὸς τοὺς Κορινθίους πρώτης ἐπιστολῆς*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 61, στ. 9–610.
- Migne 1862e: Migne J.–P. (εκδ.), *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσσοστόμου, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Ἐπιστολήν πρώτην*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 62, στ. 501–600.
- Migne 1865: Migne J.–P. (εκδ.), *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νεῖλου τοῦ ἁσκητοῦ, μαθητοῦ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου Ἐπιστολῶν Βιβλία Δ*, στ. 57–582, *Τοῦ ἐν ἁγίοις ἡμῶν πατρὸς Νεῖλου Λόγος ἁσκητικός*, στ. 719–810, *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νεῖλου πρὸς Ἀγάθιον μονάζοντα*, στ. 811–968, *Νεῖλου τοῦ ἁσκητοῦ Ἐπικτήτου ἐγχειρίδιον*, στ. 1285–1312, στο *Patrologia Graeca*, τόμ. 79, 1865.
- Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002: Παπανικόλα–Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), *Ὡρες Βυζαντίου. Ἔργα καὶ ἡμέρες στο Βυζάντιο. Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο* (Θεσσαλονίκη, *Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002*), Αθήνα 2002.